

III. AZ ÁRTÉRI HASZONVÉTELEK

VÍZHASZONVÉTEL ÉS VÍZGAZDÁLKODÁS

FOLYÓ- ÉS ÁLLÓVIZEK, NYÍLT VÍZTÜKRÖK, MOCSARAK

Az európai műveltség őstörténetében – Gordon Childe szavaival – az újabb kőkor forradalmi változást hozott: az ember már nemcsak a természet önkényes ajándékainak összegyűjtögetéséből él, hanem sikerül úrrá lenni felette, vagy legalábbis sikerrel kezd vele együttműködni.¹

Más helyen így írja: *„A neolitik társadalmak megfontoltan láttak a természettel való együttműködéshez, hogy növeljék az ehető növények hasznát és elősegítsék olyan bázisállatok szaporodását, amelyek élelmet adtak.”* A következő nagy forradalom a keleti városállamokban zajlott le és a fémművesség megjelenését hozta. Ennek az előfeltétele az alsó-egyiptomi és mezopotámiai öntözéses földművelés nagyobb termelékenységére volt, mely lehetővé tette bizonyos feleslegek felhalmozását. A fémművesség, csakúgy mint a termesztett gabonafélék és a tenyésztett állatok egy része, Kis- és Elő-ázsia felől került Európába.

Az európai neolitik első földműves kultúráinak (összefoglalóan dunai I-nek nevezi Childe) számos telepét éppen a folyók mentén tárták fel a régészek, és bizonyíthatóan e vízi utakon messze földekkel kereskedett e kor népessége. Földet műveltek és háziállatokat tenyésztettek, a vadászatot elhanyagolták, de a maglemosei és starcevoi mezolitik műveltségből átvehették, vagy maguk hozták a halászat ismeretét. Hálókát, varsákat, szigonyokat és csónakokat is használtak. Az ezt követő dunai II és starcevoi, valamint keletebbre a tripoljei kultúra telepeit már nem egyszer karósáncok és mély árkok is védik, ekkor már a társadalom hatalmas földmunkákra is képes.

Műveltségünk őstörténetének rajzából, véleményem szerint, egy igen fontos mozzanat marad figyelmen kívül. Nem csak G. Childe siklott el felette összefoglalásában, a részletekkel foglalkozó régész sem találhat erre egyértelmű feleleteket: ez pedig a vízgazdálkodás, vízhasznosítás kérdése. Csak a keleti öntözéses földműves kultúrák esetében tartjuk számon, mint az emberi civilizáció fontos lépését.

A halászatot, a vadászattal együtt a gyűjtögető, zsákmányoló életmódot jellemző élelemszerzési módnak tekintjük. A vadászat a későbbi korokban egyre veszít jelentőségéből. Bizonyos kultúrák, mint az említett neolitikus duna I, nem is ismerték. A halászatot későbbi korok élelemkiegészítő foglalkozásának tekintjük, a földműves és állattenyésztő népek is űzik. A feudalizmusban iparrá, azután pedig modern nagyiparrá válik. Mikor a természettel való tervszerű együttműködést emlegetjük, nem gondolunk arra, hogy a modern vízgazdálkodás és a halastavak kora előtt hasonlót kell feltételeznünk a halászat és vízgazdálkodás területén is. Pedig Childe óvatos megfogalmazása a természettel való együttműködésről ezen a téren is csakhamar megvalósulhatott. A neolitikus kultúrákban a haltápláléknak még igen nagy jelentősége van, folyóvizek mellékén alig csökkent ez a XIX. századig. Semmiképpen sem tekinthető azonban a halászat sem a neolitikban, sem utána egy régebbi természet-hez való viszony, a gyűjtögetés egyik élelemforrásának. Az árterületeken vagy azok közelében élő ember a neolittól kezdve a XIX. században befejezett ármentesítésekig, haltápláléknak zömét nem hálóval, varsával, szigonnyal vagy horoggal fogta meg, hanem a vízszintváltozások során előtört, majd újra szárazra kerülő felületeken kézzel, tapogatóval szedegette össze. Legegyszerűbb módja az így betakarítható haltömeg növelésének, ha az elborított felületeket növelem azzal, hogy a kiáramló víz útját egyengetem, továbbvezetem, illetőleg a visszaáramló vizet „megszűröm”, csak a vizet és az apró halat engedem vissza, a nagyobbak visszajutását megakadályozom. Az ártérben élők könnyen rájöhettek arra, hogy kis csatornák és gátak emelésével újabb, és a folyók természetéből következően

önmagától lezáródó felületekre vezethetik a vizet és a halat. Azok az emberek, akik már hatalmas védősáncokat tudtak emelni, könnyen vájhattak csatornákat, fokokat is, mivel a víz útját ezután már a maga erejével is ki tudja mélyíteni, csak egy keskeny vezérlő árok megnyitására van szükség. Az ember nem győzte le a természetet, hanem a szó igazi értelmében együttműködött vele. Az árvíz hasznát felismerve, kiterjesztette annak hatáskörét és kihasználható áldásait. E munkálatok kezdeti rugóját a halászat területén kell keresnünk, de hamarosan felismerhették e vízvezetés hasznát az állattenyésztés, rét- és legelőgazdálkodás, halivadék-szaporítás, gyümölcsstermelés, közlekedés, árvízvédelem és az ellenség ellen való védekezés területén egyaránt.

Az ártéri haszonvételek így még nagyobb és szemléletesebb mértékben valószínűsítik meg a természettel való együttműködést, mint a földművelés vagy az állattenyésztés, a neolitik forradalom két elismert vívmánya.

Az együttműködést, a haszonvételt bizonyos emberi tevékenység, „beruházás” teszi lehetővé, ezt a haszonvétel módjával együtt kell tárgyalnunk. A haszonvétel módja pedig nemcsak a termelőszközök általános és helyi fejlettségétől, hanem a társadalmi viszonyoktól és az adott hely pillanatnyi történelmi adottságától is függ. Éppen ezért azt tapasztaljuk, hogy egy bizonyos terület a történelem során nem mindig és nem egyre fejlettebb, vagyis produktívabb haszonvétel tárgyává lesz, hanem gyakran visszaesik és egyszer-egyszer kevesebb értéket termelnek meg rajta, mint azelőtt, nem csak átmenetileg, hanem hosszú korszakokon át is. (Napjainkban pl. a 25%-os lejtőszögnel meredekebb területeket erdősítjük, holott azokon kispaszti kézi eszközökkel a közelmúltban még igen belterjes és produktív termelés folyt.) Az elmondottak érvényesek az ártér különböző területeire, illetve haszonvételére is. Hazánkban a XIII–XVIII. századig változó mértékben sikerült az ártér sokoldalú haszonvétele, de már a XVIII. század második felében megérlelődtek azok a feltételek, melyek következtében már nem az ártér haszonvétele, hanem az ártér lehetőség szerinti összezsugorodása, felszámolása lett az állam és a földbirtokosok célja.

A következőkben a különféle haszonvételeket, az azt lehetővé tevő emberi munkálatokkal, javításokkal, „beruházásokkal” együtt tekintjük át, nagyjából a helynévanyag tárgyalásánál követett sorrend szerint.

Vizsgált vidékünk népe a Duna, kisebb mértékben a belé torkolló kisebb vizek, azok közül pedig elsősorban a Sárvíz évenként különböző mértékű, de ismétlődő kis- és nagyvíz váltakozásának ritmusa szerint alakította ki sajátos haszonvételeit és életformáját. A XVIII. század végéig nem kísérelte meg azt, hogy útját állja az árvíznek vagy azt szűkebb területekre korlátozza, hanem éppen ellenkezőleg, mind nagyobb és nagyobb területeket próbált bekapcsolni e természetes lélegzésbe. Az évenként felülről, főként a Dunán érkező nagy víztömegeket mesterséges fokok, csatornák segítségével szétvezették a hatalmas ártér minden zugába, a halászó víznek alkalmas tavakba és mélyedésekbe, a kaszáló rétekre, a gyümölcsösök aljába és legelőkre, majd az apadás idején lehetővé tették a vizek visszakerülését a mederbe. Közben biztosították az ártérben élő emberek és állatok és más értékek kivonulását, illetve megmentését, különböző mesterséges létesítményekkel, halmokkal, töltésekkel és szélvédő fák, fasorok ültetésével.²

E vízgazdálkodási mód a legkisebbre csökkentette annak a valószínűségét, hogy a nagy és hirtelen erejű árvíz rombolhasson és pusztíthasson. Nemcsak a településeket, művelt földeket, hanem magát a mesterségesen kialakított és fenntartott vízrendszert védték meg ezzel az árterületeket jellemző állandó változások rombolásától. A középkori ember ezt a vízhaszonvételt vette természetesen és nem véletlen, hogy a birtokokat vizsgáló, bejáró oklevélszerzők nemcsak azt tartják szükségesnek, hogy a halastavakról és fokokról – mint értékesebb, emberi tájalakító beruházásokról – adjanak pontos számot, hanem ott, ahol még ezek a létesítmények nincsenek, megjegyzik, hogy ez vagy az a mélyebben fekvő terület alkalmas-e arra, hogy bekapcsolják a vízhaszonvételbe.³

Ennek a régi vízhaszonvételnek, vízgazdálkodásnak jellemző és lényeges létesítménye a fok volt.⁴ Azokat a vízkapukat, melyek közvetlenül a folyóvíz medréből nyílnak, elsődleges fokoknak nevezhetjük. Legegyszerűbbek ezek közt is azok, melyek egy lefűződött holtágba, morotvába vezetik a folyó vizét. A mederváltozások következményeként ezek a fokok is lehettek több kilométer hosszúak,

mint pl. a Bogyiszlói Holt Duna három foka. Az egyik legfiatalabb fok a decsi határban az ún. Rajtmann fok. „...ez mesterséges fok volt, egy halász csinálta, vájatta ki. Ez vezette át az áradást az egyik holt Dunából a másik holt Dunába, abból, melyik összeköttetésben volt a Dunával. (Ti. a nagy élővízű Dunával.) A Bárkarakodónál indul és 2 km hosszú” (Decs). „A Nagy Holt Duna is össze van kötve a Pap fokával (a Dunával), olyan hosszú van a Pap foka is, mint a Rajtmann fok” (Decs). A Pesty-féle helynévgyűjteményben a Pap fokáról azt olvastuk, hogy „Pap nevű árendás által vájatott.” A fokok segítségével feltöltött tavakból és medrekől további területekre, tómedrekbe, alacsonyabb fekvésű lapokba, palékba lehetett vezetni a vizet. Ezeket másodlagos fokoknak nevezhetjük. Gyakran egy fok egész sor tavakká felduzzadó, mélyebb helyet láthatott el vízzel. A gerjeni Solymos fokról ezt olvassuk Pestynél: „hajdan halászó tavak voltak benne”. Egy-egy fok egész sor kisebb vízvezető csatornát láthatott el vízzel, ilyenek tekintjük a Vajast is. Ez a szerep nyer kifejezést a Köz fok („Tóság, minden tó erről telik meg vízzel”) (Decs, Pesty) és Kődök (tó) elnevezésekben is.

Az ártérben minden tónak tehát volt foka. Gyakran csak a tavat nevezik meg a helynévgyűjtők, a fok említése nélkül, gyakran fordítva, a fokot említik és beleértik a hozzá tartozó tavat is. Az összeírásokban azonban gyakran utalnak a kapcsolatra. Hármastónak foka (Fadd, 1775.), Dobornya fok – „ilyen nevű tónak, mely Ócsény batárában fekszik, kifolyása”, Hadászvány tó foka (Decs, Pesty), Pap tava és foka (Báta, Pesty). A nagyobb tavakba, holtágakba több fok vezet ki és be a vizet, ezeket is gyakran emlegetik a tó nevén, illetve azzal kapcsolatban: Karaszos tónak három foka (Fadd, 1775.), „Bíró foka vagy négy... item vagyón bíró foka három (összesen tehát 7), Kő tóba szaka(d)t fok vagy négy, Mátyán Palé foka, item hozzátartozandó fokok nyolc.” (Fadd, 1775.) Többször külön nevet visel a fok és a tó. Fűzes foka – „mélyedett fok, amely a régi holt Dunából Hattyas tavaára vezeti a vizet” (Báta, Pesty).

Fok nélkül mit sem ér a tó vize, halállománya nem tud megújulni az élővízzel való kapcsolat hiánya miatt, vize megposhad, begazosodik és értéktelenné válik. 1744-beni Mohács város és földesura, a pécsi püspök közt a város halászati jogáról folytatott perben a megidézett tanúk egyhangúan azt vallották, hogy ha az Ostya foknak nevezett vizet elrekesztik, akkor a Földvári tó és a Csök-Duna nevezetű uradalmi halászó vizek pusztán és üresen maradnak és az uradalom azokból semmiféle hasznot nem húzhat. Ugyanis az Ostya fok az említett halastavak csatornája, melyen át áradáskor a Dunából a halak a Földvári tóba és a Csök-Dunába bejönnek. A tavak lehalászása is rendszerint a víz leeresztésével a fokoknál történt.⁵ Rajtmann fok is azért készült, mert a nevezett bérlő másképp a Holt Dunát lehalászni nem tudja. Ezért sem lehetett az úrbéri elkülönözések során különválasztani a fokokat a hozzájuk tartozó tavaktól. Például a mohácsi úrbéri elkülönözési per egyik iratában azt olvassuk, hogy a „halászat kizárólagos földesúri jog lévén... a szigetben fekvő balastavak, valamint a halaknak azokba bocsájtásához és tenyésztéséhez szükséges fokok... az uradalom kizárólagos tulajdonai maradnak”⁶

A fok gyakran készítőjének vagy használójának nevét viselte. A használó változásával a fok neve is változhatott. 1775-ben Gerjenben 17 fok nevét írták össze. Ezek mind elsődleges fokok voltak. Pesty helynévgyezékében csak két név szerepel. 1967-ben négy nevet találtam még meg az emlékezetben, ezek közül egy feltehetően azonos az 1864-ben feljegyzettek közül az egyikkel. Az 1775-ben feljegyzett neveknek nyomát sem találjuk sem Pestynél, sem az élő emlékezetben. Faddon 1775-ben 47 fok nevét írták össze, 1864-ben 20-at. Ezek közül csak egy szerepel mindkét jegyzékben. A fokokat, mint halászó helyeket, adták, vették, cserélték.

A fokok készítésének módjáról is maradt fenn emlékezet. Síkabb terepen először keskeny árkot (a vízépítés szakkifejezésével vezérárkot) vájtak, majd a víz maga segítette kimosni medrét. Másutt komoly méretű földmunkát végeztek. Börzsöny Pál fokáról mondják, hogy vannak szakaszai, ahol olyan meredek, hogy „nem is lehet benne itatni, mérhetetlen mélysége van”, vagyis a csatorna jelentős magasságú ártéri emelkedéseket vág át.

A régi vízhasználat tehát a fokok segítségével történt, ezért nevezhetjük ezt fokgazdálkodásnak is. Ez a fok- vagy vízgazdálkodás azonban nem merült ki csak kisebb fokok létesítésében és fenntartásában. Magát a Dunát is új mederbe tudták terelni. 1775-ben, fél évszázaddal a Duna-szabályozás megindulása előtt már Decs határában Ásás Dunáról hallunk, így nevezik, amint láttuk a következő századokban is, a Duna-kanyar mesterséges átvágásait. Az 1775-ben említett Ásás Duna

építéséről semmiféle adatunk nincs. „A felső és alsó(fok) Kis Hód Duna Fok, mely az Ásás Dunából mintegy 2000 lépésnyi hosszúságig a Szomfaryai Kis Hód Dunába szakad...” olvassuk az 1775-ben végzett fokösszeírás jelentésében.⁷

Tanulságos a bátaiak 1783-ban a vármegyéhez intézett kérvénye a Duna folyásának megváltoztatására. Ebben a levélben már a Sárvíz mesterséges medréről is hallunk.

„...a Duna éppen a Helység derekának és a templomnak neki szeget(t) és kevés idő múlva (ha így marad) el is pusztítja és semmivé teszi. Ezen veszedelemnek és kárnak orvoslása a Helységnek pedig éppen megmaradása úgy leginkább és igen könnyű erővel orvosoltatnék meg, ha gyűrűs háj felé (mely a méltóságos Kalotsai Érsek ö. Excellenciája határában vagyon, a hol tudni illik a Két Dunának leg nagyobb ütközete vagyon Szeremlei Helységnek alól) ell vájattatnék. Ha a Dunának folyása a Gyűrűs háj felé venné magát és arra ell vájattatnék, a Sárvíz Canálisának nem lenne semmi fölnt tartóztatója, hanem inkább szabad folyása lenne, mert a Zátontúl ell öntetvén, minden szabad folyását ell vesztené és a Duna tóvá változna.”⁸

Ismerték a mellékágak rekesztését és sarkantyúkkal való sodrásvezérlést is, mintegy 13 esztendővel a hivatalos Duna-szabályozás megkezdése előtt. 1807 januárjában a mohácsi tanács ülésén azt tárgyalja, hogy „a Dautovai (Dávod) Kis Szigetecske a Camerális Uraság által oly fortéllal és erőszakkal recupáltatik, hogy a tsendes folyású vizet rekesztéssel, sántzokkal, fassinákkal rekesztetik.” A tanács attól fél, hogy hamarosan a dávodiak a szigetbe száraz lábbal mehetnek, és így azt használni, végül pedig elperelni fogják. Ezért úgy döntenek, hogy az ártalmas rekesztést lerombolják.⁹ A mesterséges mederváltoztatások alattomos módjával középkori jogunk és Werbőczy is foglalkozott.¹⁰

Építettek gátakat is, mellyel a feleslegvizek nem kívánt helyen való kiáradása ellen védekeztek.¹¹ A régi térképeken, mint pl. Bogyiszló határának 1863-as térképén, valamint több helyen máig is fellelhető ártéri töltések nagy része azonban nem gát volt, hanem mesterségesen feltöltött, emelt közlekedő út.

E mesterséges foggazdálkodás és vízrendszernek a létesítése nemcsak több emberöltő, hanem évszázad tetemes emberi munkaerejét emésztette fel, hanem fenntartása is igen sokat kötött le abból. A kezelés, a megújítás hiányában kereshető pusztulásának egyik oka. A XVI–XVII. század hadjárásai, nemcsak elpusztították az ezt fenntartó és ebből élő lakosságot, hanem szétzúzták e vízgazdálkodás szervezeti kereteit és kiépítésének, fenntartásának gyakorlati tudományát, hagyományát. A XVII. század végére a fenntartás hiánya miatt az ártér elmocsarasodott, a halastavakat, réteket nád, bozót, ingovány lepte el, a vízfolyások iránya kiszámíthatatlanná vált. Legutóbb a Dráva menti töltések erősítése és környékének vízrendezése során sem ismerték fel a fokok jelentőségét, nem őrizték meg azokat és nem tisztították ki medrüket. Ennek következtében több száz hektár tölgyes pusztult el az erdő alját hosszabban megülő, pangó és lefolyás nélküli víztől.¹² A XVIII. század közgazdászai talán már nem is sejtette a középkori vízgazdálkodás hatalmas eredményeit és elveit. Külföldi példákön csak azt látta, hogy a vizek összeszorításával, a mocsarak kiszáritásával gabonatermő földeket lehet teremteni. Nem véletlen az sem, hogy az idegen kormányzat és a nagybirtokosok lecsapolási és gáttemelési szándékával a jobbágyok, akik ezen a földön éltek nemzedékeken át, határozottan szembeálltak. Nem tekinthetjük ezért az ármentesítés és töltésépítések ellen tiltakozó jobbágyokat a haladás ellenségeinek, a hagyományos életformához ragaszkodó, visszahúzó erők képviselőinek, műveletleneknek és rövidlátóknak, akik nem tudják felfogni a vízrendezések várható hasznát.¹³

Több helyen a jobbágyok még a XVIII. század elején megkezdtek a régi felfogásnak megfelelően a vízrendszer újjáépítését. Ezzel elsősorban a halászati jog síkján szembekerültek a birtokososztállyal, megyei közigazgatással és kormányzattal. Az országos joggyakorlat a XVIII. század végén már úgy magyarázta az 1504. XVIII. törvénycikket, mely eredetileg csak bizonyos vadak vadászattát tiltotta a jobbágyoknak, hogy az a jobbágyokat nemcsak mindennemű vadászattól, de a halásztattól is eltiltotta. Végre a tilalmat, melyet a szokásjog már általánossá tett, a XIX. század elején törvénybe iktatták.¹⁴ Ez a hazai jogalakulás is nyugati példák és joggyakorlat erősebb átvételére mutat. Ezenkívül a parasztok ellentétbe kerültek a gazdagabb jobbágyságnak egy részével is, mely az árugabona-termelésre, intenzívebb földművelésre törekedett. A Duna menti falvakban ez a kiindulópontja az ártérből élő zsellérek és a féltelkesnél nagyobb földművelő jobbágygazdák ellentétének. Az előbbieket az ártér sokoldalú hasznóvétele és életformája mellett kívántak kitartani, és

ezzel a régi vízgazdálkodás és életforma folytatói és védői voltak, az utóbbiak pedig szántóterületük növelése érdekében előbb vagy utóbb csatlakoztak a nagybirtokosok és a megye által kezdeményezett vízrendezések helyeslőjéhez, a régi életforma felszámolását sürgetve. Bátán ezek lakhely szerint is elkülönültek. A „*Jészaifonyók és csikészők*” szemben állottak „*a zsíros nyakú*” parasztsággal. Ez a vagyoni elkülönülés nagyrészt csak eredménye volt egy korábbi életforma- vagy gazdálkodásbeli elkülönülésnek, és nem fordítva. Az ártérből élők az ártéri gazdálkodás viszonylagos szabadságának idején, a XVIII. század végéig, egyes helyeken még későbbi időig is, tehetős és vagyonos jobbágyok voltak és eleinte nem is maradtak el vagyon és fogyasztás tekintetében a földművelést előnyben részesítő, és így nagyobb területet szántó-vető jobbágyokkal szemben. A sárközi és bogyzslói összeírásokból is látható, hogy azok a jobbágyok, akiket telkesként tüntettek fel, alig művelnek egy-két hold földet a XVIII. század elején. A telek eszményi volt, a jobbágyok adózőképességét tükrözte és nem az általuk megművelt föld nagyságát. A vagyon és telek mértéke csak később lett a szántóföld mennyisége. Ekkor váltak azok, akik az ártér sokoldalú használatából éltek, szegényekké, mert az úrbérrendezések során a kezükön talált szántóföld szerint sorolták be őket megfelelően, fél-, negyed-, vagy nyolcadtelkeseknek vagy zselléreknek. Ugyanekkor pedig a földesúr nemcsak megszigorította és korlátozta az ártér, a vizek, erdők és nádasok használatát, hanem a vízrendezések ténylegesen is egyre szűkítették az árterületet.

1740-ben Tolna vármegye a kancelláriához küldött felterjesztésében elpanaszolta, hogy a Sió, Sárvíz és Kapos menti lakosok sokat szenvednek évente az áradástól. Szükséges tehát, hogy a folyók szabályozásával gondoskodjanak a lakosság biztonságáról. A károk fő okozója a sárvízi malomgátak minden nagyobb terv nélküli, önkényes elhelyezése volt.¹⁵ Ez a különben is elmocsarasodott tájban egyre sürgette a vízrendezések és lecsapolások időszerűségét, annál is inkább, mivel az akkori fel fogás szerint a mocsarak és elvadult vízi rengetegek lehelték nemcsak a váltólázat, a maláriát, hanem a többi ragályos betegséget is. Bár valószínű egyre esett a kifogott és hasznosítható halmennyiség, a halaknak nem volt megfelelő piaca, a távolabbi szállítás pedig nehézkes volt. A halászat érdekeit így nemigen vehették figyelembe. A külföldi példák, valamint a búzatermelés növelésére való törekvés, majd a gabonakonjunktúra is a lecsapolások és az ártér visszaszorítását szorgalmazták, végül pedig a hajózás érdekei a medrek szűkítéssel való mélyítését követelték meg. (E korban, a XVI-II. században a merkantilizmus terjedő divatos tanításainak eredményeként, számos hajózó csatorna terve született. Egy Balaton-Sió-Sárvíz-Duna-csatorna terve is, már 1715-ben.¹⁶)

Tolna megye új szellemű vízrendezéséhez az indítékot az adta, hogy a kancellária jelentést kért a megye mocsarairól és szabályozatlan folyóvizeiről. 1765-ben pedig utasította a megyét az utak rendezésére, a vizek kiöntésének meggátlására. 1771 áprilisában már megjelent a Sárvíz rendezésére vonatkozó királyi rendelet. A szabályozás előkészítéséhez szükséges felmérési munkálatokkal Sigray Károly, a helytartótanács gazdasági bizottságának elnöke Böhm Ferenc mérnököt bízta meg, aki épp akkor fejezte be Fejér megyei munkálatait. Böhm 1772 januárjában már meg is kezdte a Sárvíz vízszintezését és 1772 júniusában a megyegyűlésen már pontos térképet és költségvetést is benyújtott. Bár Tolna megyében a Sárvíz rendezését tekintették központi kérdésnek és Böhm megbízása is elsősorban erre vonatkozott, Sigray 1773-ban terveket készített a Duna medrének szabályozására és partjainak feltöltésére is.¹⁷ Ekkor felmerült az a terv is, hogy a Sárvízet Tolnánál vezetnék be a Dunába, Böhm ezt azzal utasította vissza, hogy számításai szerint a Duna tolnai vízszintje magasabb az agárdi mocsarak vízszintjénél.¹⁸ Böhm terveit még ebben az évben Baján az érdekelt három megye törvényhatóságainak képviselői kivitelre elfogadták, de végrehajtásra még nem került sor. A Sárvíz szabályozó munkálatainak tényleges megkezdése is késett. 1773-ban elrendelik a sárvízi malomgátak átvágását és a hajómalmok felszámolását is, de még 1774. végére sem hajtják végre az erre vonatkozó parancsot mindenhol. Ebben az esztendőben a helytartótanács felszólítására Tolna megye közgyűlése határozatot hozott a Duna szabályozásáról és a partok feltöltésének végrehajtásáról. A hír futótűzként terjedhetett el, mert 1774 szeptemberében a jövőjükért aggódó decsi, pilisi és nyéki jobbágyok könyörgő levelet írtak jegyzőjünkkel a vármegyéhez. A levelet néhány zárójelbe tett kiegészítéssel, teljes egészében közöljük; a régi foggazdálkodás védelmének legszebb összefoglalását láthatjuk benne.

„Tekintetes Nemes Vármegye nekünk kegyes Atyáink, és Pátronus Uraink! Midőn Felséges királyi Commissarius Ur eő Nagysága T(e)k(in)t(ete)s N(eme)s Pest és Tolna Vármegyék érdemes Deputátus urai, az Duna és Sárvizeknek megvizsgálása végett Szegény Helységünk Határjait is megvizsgálták volna, értették az Ingeniiernek tellyes szándékát, azon lenni, hogy minden Dunából kiszolgáló fokok és erek eltöltessenek és tellességgel el zárassanak ezen felül a Duna mentében oll töltés vettessék, hogy annak ki árodása azzal meg gátoltassék és e szerint az föld az víz járásoktól és kiöntésektől megmenekedjen. Valóban, ba mind ez úgy megtörténhetnék és végbe vitetbetnék talán valami hasznot lehetne remélni; de még akkor is az munkának század részét alig érhetné fel, sőt minékünk nyilvánságos károkat és majd utolsó pusztulásunkat okozván félelemmel várhatjuk. Mi pedig kik Gyermeiségünkötől fogva itt lakunk, és mind nagyobb, mind kisebb árvizeket értünk, és az föld csinyátis leg jobban tapasztaltuk és tudjuk mindenkor az vizeket (és tudjuk, hogy a vizeknek) képesint, vagy rendes árodása hasznunkat szerzi, mert szárazság idején bőséges kaszállást és marba legeltetést tapasztalunk, az Halbul pediglen nemcsak éllemünket és rubázatunkat, hanem minden adóinkat és portio fizetésünket szerezbetyük. Mondhatná ugyan valaki, hogy ezek helyet(t) szántó földjeink lesznek, melyekből valami kevés hasznot várhatunk; de valóban aki ezt megláttya (ti. a valódi körülményeket) tapasztalni fogja, hogy oll sikeres és munkálatos, hogy emberi munka akki ezt haszonra fordítbassa (nincsen) sőt inkább a Marba és s. v. sörtés neveléstül és járástul megfosztatunk; de lehetetlen is azt vélünk elbitetni, kik a földnek mivoltát legjobban tudjuk, hogy az rend kívül való árvizek ellen ol töltések gátok és rekeszek, sőt zúgók tétetődbessenek, hogy azzal a Dunának kiöntését rólunk elfordítsa, a rendes kiöntések ellen pedig, melyben inkább hasznunk hogy sem kárunk vagyon, nem szükséges, az nagy áradás ellen való munka pedig oll káros lenne, hogy a víz rajtunk maradna posványná válna, és mind minékünk, mind pedig Marháink(na)k Dögletességet nemzené és midőn birtelen vissza nem mehetne utolsó veszedelmünket, és pusztulásunkat okozná. Könyörgünk azért alázatosan és Instálunk a T(e)k(in)t(ete)s N(eme)s Vármegye Atyai Irgalmassága előtt, hogy méltóztassék abban módot találni hogy mi az következendő Nyomorodástul megszabadulbassunk és végső pusztulásra ne jutbassunk Melyet is az hatalmas Isten ballgassa meg ami könyörgésünket, és az mi hasznunkra fordítsa Tkts. Ns. Vármegye Nemes szívét, hogy békességben meg maradván lehessünk, a Tkts. Ns. Vármegyé(ne)k megfélemltet szegény fiai Nyéki, Pílisi és Detsi szegénység.”¹⁹

A levélírók öntudattal hivatkoznak arra, hogy ők ismerik a vizek járását, nem egy kis és nagy árvizet éltek át és elsajátították az elődök tapasztalatait is, tudják, hogy a rendes, átlagos (képesint) áradások hasznukat szerzik. Ismerik a föld csínját, vagyis tudják azt, hogy az ártér vízzel megtelezésének és kiürülésének mi a módja, lefolyása, milyen akadályokat kell esetleg útból elhárítani, hol vannak az ártér emelkedettebb pontjai, melyik milyen vízmagasságig marad száraz, azokra mit és hogyan és mennyit lehet menekíteni, azokat hogyan lehet megközelíteni, különböző időjárásban. Árvíznél merre képződhetnek veszedelmes folyások, örvények, merre csendesebb a víz, hol lehet úsztatni, csónakázni. Valóban nemzedékek által halmozott helyi tudásanyagról van itt szó, nemcsak egyszerű általánosságok ismeretéről. A rendes áradások idején tehát esztendőnként a kialakult, kialakított és fenntartott szükség szerint megújított, Dunából kiszolgáló erek, fokok rendszere segítségével jut el az életet adó víz az ártér minden pontjára. Az ártér alacsony vízállásnál, száraz és csapadékszegény időben végzetesebben kiszárad, mint az árvízmentes szint. Az alacsonyabb ártérnek nincs még talajszerkezete. Ha a talajt közvetlenül nem nedvesíti a víz, az kőkeményre sül és megrepedezik. Ezek a repedések mélyek, ember és állat lábát is könnyen törheti benne. A vízínövényzet ezen a szinten durva levelű és ha elszárad, éles és haszontalan, nehéz kezelése miatt szalmának sem jó, sem táp, sem más használati értéke nincs. Ennek a kisült, a rendszerint csak legelőnek használt alacsonyabb ártéri szintnek elárasztásra van szüksége, hogy megújulhasson, használhatóvá váljon. Ha ezekbe benyomul a víz, nedvességet kap közvetlenül a magasabb szint, ahol a kaszálók és a fák állnak. Ha a víz nem jön be, nincs leelő, nincs takarmány, se gyümölcs, se széna. Rendszeresen tavasz végén, nyár elején érkező zöldárral a halak is megindulnak ivóhelyet keresni a sekélyebb, melegebb ártéri vizek felé. A növekvő vízzel együtt tömegesen vándorolnak ki a folyóból és a víz apadásának megindulásakor szöknek vissza az élő vízbe. Ilyenkor a szűkebb kijáratoknál elhelyezett rekeszek bő halzsákmányt biztosítanak. A rekeszeket általában csak apadáskor működtették, hogy a halak ártérbe jutását ne akadályozzák. Ezzel újul meg a szárazabb időszakban az élővíztől elzárt holtmedrek és tavak vize és állatállománya. De ezzel újul meg a Duna halállománya is, mert az ártéri sekély vizekben nevelődik fel a legkülönbözőbb halak

újabb nemzedéke. A sekélyebb, könnyebben felmelegedő ártéri vizekben előbb kikel az ikra, majd a kishal a meleg vízben jobban megtalálja azokat a mikroorganizmusokat, a papucsállatoktól a vízibolháig és szúnyogálcáig, melyre mint táplálékra szüksége van. Ezeket az apró kis „férgeket”, vízi lényecskéket bődéknek, süvölvényeknek (Báta) nevezik. Itt a kis halnak kevesebb az ellensége, mert a nagyobb halak az apadás kezdetét észrevéve, visszahúzódnak a folyóba. Az apadások alkalmával létesített rekeszek segítségével valóban a Sárköz és a többi Duna melléki helységek nagy tömegű friss és szárított halra tettek szert, ezzel nemcsak magukat látták el, hanem ezt a halat feldolgozva vagy frissen mindenkor pénzé is teheték. Ezért említi a levél, hogy ebből fizették adójukat és mindazt, aminek megszerzéséhez pénzre volt szükségük. A levélírók nem hisznek abban, hogy az ártér búzatermő földdé válhat, melyből valami kevés hasznót várhatnának. Az akkori idők gabonatermés-átlagaihoz viszonyítva a jól kezelt ártér több hasznót hozhatott, mint ugyanakkora, közepes minőségű és művelésű szántó. Ha azonban mégis nekilátna a vármegye ennek a munkának, úgy vélik, a nagy költség és áldozat nincs arányban az eredménnyel. Tudták jól, hogy évtizedekre lenne szükség, hogy az ártér búzatermővé váljon, de azt is tudták, hogy a munka költségeit és fáradságát is az ő vállukra fogják rakni, de mindenképp jól sejtették, hogy a táj átalakulásával hagyományos életformájuk is fájdalmasan át fog alakulni, s nemcsak a táj természeti kereteit, hanem kialakult társadalmi, műveltségbeli kereteit is szét fogja törni. Ezt a változást sejtették, de nem hittek benne, ahogy nem hittek a gátelés hasznában sem. Úgy gondolták, hogy ezek a gátak a nagy árvizeknek egyáltalában nem tudnak ellenállni, csak felduzzasztják erejét, mely majd hirtelen és eddig nem ismert és tapasztalt módon fog rájuk törni, s ha pedig az árvíz dühét levezető és megszelídítő fokokat már feltöltik, nem lesz hol megújuljon a halállomány, s a gáton keresztül betört víz pedig nem tud majd hol távozni. „A víz rajtunk maradna és posványná változna.” A posvány, a rohadó víz. Ott, ahol a víz levegőt igénylő növényzeten, réten, gazon, bokron hosszabb ideig megáll, stagnál, felmelegszik, oxigéntartalma rohamosan fogy és megkezdődik az ellepett zöld részek rohadása. A rohadás tovább csökkenti a víz oxigéntartalmát. Ez a víz oxigénjével táplálkozó élő szervezetek pusztulásához vezet, az elpusztult állatok, halak bomló fehérjei megmérgezik a vizet, elpusztulnak a halak, a csigák és a békaporontyok is. A tovább apadó posvány döglletes, bűdös vízzel megfertőzi a kaszálókat, a legelők legeltetésre alkalmatlanná válnak, ezzel az árterületből élő nép valójában elveszteni megélhetésének alapját.

A következő esztendőben, 1775-ben a megye elrendeli, hogy minden Duna menti község írja össze, hogy „*batárában a Dunának folyásában minémű fokok és kiesők találtaknak*”. A felsorolásban fel kell tüntetniük azt, hogy a fok milyen széles és milyen mély, hogy ezzel a betöltésükhöz szükséges munkálatok mértékét kiszámíthassák. Érdemes sorra vennünk a beküldött „*specificatiokat*”, jellemzően mutatják egy-egy falu gazdálkodásában még mennyire érvényesült a régi ártéri foggazdálkodás, mert az összeíráson túl több község állást is foglalt a fokok ellen, vagy mellett. Megjegyezzük, hogy 1775-ben már a legtöbb községi eljáróság a telkes, a fölművelésben érdekelt gazdákból állt, nem az ártérből élő, szegény és zsellérré vált lakosokból.

Dunaföldváron nem írtak össze fokot.

Bölcske azt jelenti, hogy a „*Helységnek belső batárában semmi Fok nem neveztetik és nincsen is, hanem mintbogy a Dunának igen csekély és alacsony partja vagyon, melyet mind a rend kívül való, mind az nyári és őszi áradási meg szoktanak haladni... A mely csekélyisége a Duna partjának (tart) Orosz János Házától, a Hüllői Sziget Óráig 600 ölnyire. Mosó Révbe amint híjják hasonló csekélységű 20 ölnyi... Az első ki eső Víz el szokott venni a faluban 38 házakat, melyek közül sokak le is omlottanak (1768-as és 1775-ös jégvíz idején, mint ez az irat más részéből kiűnik.) Az utolsó kieső víz pedig leg inkább Madocsának okoz kárt. Mintbogy Bölske batárosodik Földvári Dominiumboz tartozó kömlői Pusztával innen a Kömlői Fok, amint nevezik teszen Bölskének legtöbb kárt, melynek ki áradása el rontja kaszáló réttyeit, kenderföldjeit és el bat egész a faluig, mely kömlői foknak mélysége 1 öl 4 such, szélessége 6 öl és 4 such. Bölskei Dominiumboz tartozó Vejtei Pusztában lévő Monos fokja és Közös Fok, amint neveztetnek, mintbogy T(ekin)t(e)tes Nemes Pest Vármegyéhez tartozónak... itten talán nem szükség, hogy említettessenek, mind azáltal Monos fokjának szélessége 4 1/4 öl, mélysége 1 öl 1 such, Közös foknak szélessége 4 1/2 öl, mélysége 1 öl 5 such...*”

Madocsán 4 fokot soroltak fel, név szerint Háló Vető fok, Kámvai András kerte fokja, Csintsa Fokja és Nagy Fok. (Szélességük 2–6 ölig, mélységük 1–1 3/4 ölig terjedt, legmélyebb a Nagy Fok.) Ezután így folytatják:

„Következik kömlődi határban lévő kártevő nagy fok, melyet is alázatosan recomendáltunk T(ekint)etes Consiliarus Urunknak, úgy hogy ezek a Madocsaí Határban levő négy fokok haszontalan töltenek el, ha nevezett Kömlődi fok megmarad, mer azon a fokon szint annyi kár következik.” Végül hozzáfűzték: *„Madocsának egy fok sem szükséges, hogy nyitva maradjon.”*

Kömlőd a „nagy Kömlődi fok” rajzát küldi be, melynek *„bossza a Rétre való bé Szakadásig Lépés No 2170...”* szélessége 1–5 ölig, legnagyobb mélysége 1 1/2 öl.

Pakson 11 fokot, illetve kiöntésre alkalmas helyet írtak össze. Ezek közül kilencet név szerint is felsorolnak. Ezek a Kanászrévi fok, Körtvélyessin fölül való kisebb fok, Körtvélyessi fok, Körtvélyes derekán való fok, Bisko révi fok, Bisko réven alul való első fok, Ganajos dombi fok, Agár révi fok, Agár révin alul való kisebb fok és Duna utcai rév. Mélységük 1 öl 1/2 such és 5 such közt váltakozik.

Gerjenben 16 (más kimutatás szerint 17) a fokok száma. Berki vagy Bereki fok, Vetlei fok, Jó Bálint fok, Katói fok, Forgói fok, Kopasz fok, Lábvágó fok, Végsüfok, Kerekszéja fok, Csonka úti fok, Öreg rév fok, Bocligeti fok, Nagy úti fok és Hencsei fok. Mélységük 1/2–1 ölig, szélességük 2–22 ölig terjed. *„Ezen föllebb specifikált Fokok mint hogy tőlünk valamennyire Töltéssel tartattak, határunkban semmi kárt sem okoztak, hanem a Paksi és Fadd Határokról borítottunk el mindenkor ennyire (mint most is), hogy tellyességgel semmit sem használhatunk, barmaink is Paksi pascuumra szorulnak”* – írja fokaik védelmében a bíró a felsorolás után. A gerjeniek tehát még ragaszkodnak fokaikhoz, de ha a víz máshonnan s nem a víznek kijelölt útján, a fokon lép határukba, már több kárt, mint hasznot szerez nekik is.

Fadd 54 fokot sorol fel. Nem mindegyiknek van külön neve. *„Csónik fok, Határ fokja, Jó Bálint fokja, Lábvágó fok, Geczi fokja, Geczi fokjának ágya, Karaszos Tónak bárom fokja, Hármastónak fokja, Hozzá tartozandó csekélyebb fok, Item csekélyebb hozzá tartozandó fok, Malom Ré fokja, Bíró Tó fokja vagyon négy, Item vagyon Bíró Tó fokja bárom (tehát a Bíró Tónak 7 foka volt). Mányán Palé fokja. Item vagyon hozzá tartozandó fokok (más összeírásból kitűnik, hogy összesen nyolc), Csapó fokja, Zúgó fok, Zúgó fok laposa, Falu felé ki szakadt négy fok, Kerék Palénak Fokja, Kő vagy Kú tóba szaka(d)t fok vagyon négy, Vajkai Zúgó fok mely Tolnai Bezdánt is elrontja, Gazo fok, Öreg Fok, melybe a Paksi víz bele megy és ha Duna árad legelsőben azon megy ki a víz a kaszáló rétekre. Item, falu alatt kiszaka(d)t fok, mely a bajnali ucszát elrontja...”* A legmélyebb fokok a Kerek Palé Fokja és Zúgó fok 3 1/2 öl, Öreg fok (3 öl) és Vajkai Zúgó fok (2 1/2 öl), a többi 1/2–2 öl mélységű. Szélességük 2–20 ölig terjed.

Tolnán 19 fokot és kiömlő helyet jegyeztek fel és ezek közül név szerint csak ötöt említenek. Ezek a következők: *„Felső Bezdán, Öreg Bezdán, Ásvány foka, mostanság ez az előtt is Uraság balászó fokja, Kis fok”*. Legmélyebb az Öreg Bezdán 2 öl és négy sukk-kal.

Szekszárdon 83 fokot jegyeztek fel *„mely fokok a sok terület és csavargás után 59. N^o-nak által ellenében (ennek a foknak neve Zúgó fok) egyholt nevű Dunában befolytak s azon által a túl 3 nagy fokra, úgymint két Bárány fokra és egy méll Zátonyra ki folnak, mellyis a dunától 500 lépésnyinél tovább vagyon, mely fokoknak becsinnyállása, avagy be nem csinnyállása sokaktul küllönb küllönb féle vélekedéssel intézettek azért sem azoknak bizonyos árját, sem bizonyos számát, ha nem valóságos bizonyos sok kárát mondhatni de annál is bizonyos számát nem lehet előszámolni, mivel hogy számlálhatatlan, kinek is meggátolására temérdek sok munka szükséges lesz...”* Név szerint említik a felsoroltakon kívül még a Korsó Föld fokját.

Őcsény 11 fokot sorol fel. Borréi fok, Szilágy Foka, Szilágy fokán alul 3 fok, Péter házán levő Fok, Pösöje fokja Borju olak zátonya (fok), Kozma Fokja, Kis Duna Fokja, Pityo Gerendi Fokja. Az összeírás végén az őcsényiek határozottan állást foglalnak a fokok ellen. *„Amég Fokok egész határunkban hogy eképpen legyenek és csak közönséges áradáskor is a Dunának Duna erdein levő kaszálló Rétjeinkben úgy Duna mellett levő kerti veteményeinkben sok károkat tegyenek, attestáljuk.”*

Decsen 5 fokot említenek: *„Kis Hod Duna Fokja, mely az Ásás Dunából mintegy 2000 lépésnyi bosszúságig az Szomfovai Kis Hod Dunában szakad, ennek szélessége 6 öl, mélysége egy öl és egy suknyi, ez semmi hasznos földünkön nem folyik és e szerint kárt sem térszen. Az alsóbb és második Kis Duna Foka Torka, mely is a Kerülő Dunából szakad, ennek szélessége Nyolcadfél öl, mélysége másfél öl, bosszúsága pedig a Detsi Örsényi*

*batárokon keresztül terjedő és mind két belet Kis Dunának nevezték és magában semmi károkat nem okoz, és ebből ugyan ki folyó Dár, Sebes fok és Malomfoki vizek mivel töltéssel jó gondviselés alatt tartatnak és sok árvizek idején is sem(m)i kárt nem okoztatnak és a mi ár víz miatt tett esbető kárvallásaink Báta felől történnek. Ellenben pedig ezen említett Kis Duna tartja Helységünket Ivó vízzel, belső földünkön járó Marbáinkat itatással, ha-
jon is tsonakon Bajára is tovább fel s alá járással, sőt minden vizeinket hallal és balászáttal...*” – olvassuk a decsi jelentésben. A bíró és az előljáróság megtette tehát a jelentését, de kéri a fokok további fenn-tartását. Csak az alulról Báta felől jövő vizet tartja károsnak, akár a madocsaik, vagy a gerjeniek.

Pilis, Alsónyék és Báticasék egyetlen fokot sem említ, mivel nem határosak a Dunával, az összeírás pedig csak a Dunából nyíló elsődleges fokokra kíváncsi.

Báta 11 fokot jelent. *„Ásvány fok, Pap tava fok, Ferde fok, Forgó Fok, Hot Duna Fok, Böde Fok, Bárdos Fok-
ja, Kis Duna Fok, Mester Mihál fok, Gémes Fokja, Pörböl fok – ugyan szeremlei batárban vagyon, de Batai terre-
numnak leginkább ártalmas. Ezen fönt specificált Fokok is mind edgyik ártalmasak a Holtt Duna Fokon kívül, mert
ha az el rekeszitetnék, a kaszálásokra kiöntött víznek semmi regresszusa nem lenne és így szüntelen a legelő mezőn
és kaszállásokon uralkodna”. Szélessége 1 1/2 öltől 6 ölig, mélységük 1; 1/2 öltől 2 such-ig terjed.*²⁰

Baranya megye hasonló célzatú fokösszeírásáról nincsen tudomásunk.

Tolna vármegye a beküldött jelentéseket összegezte és tüstént intézkedett betöltésükről, mégpe-
dig sajátos módon. A megye falvainak lélekszámát egyrészt, másrészt a fokok szélességét véve
alapul minden egyes falunak kijelölte a Duna mentén azokat a fokokat, melyeknek eltöltését el kel-
lett végezze. Így pl. Bölcskén a 600 ölnyi alacsony partszakasz betöltését mintegy 25 Tolna megyei
falura bízta Ozorától Nagydorogig és Földvártól Tamásiig. A többi Duna menti falu fokainak eltöl-
tését többnyire arra a falura bízta, melynek határában volt. Ezen felül a szállítás nehézségei miatt a
Duna menti és azokkal közvetlenül szomszédos falvakat karók, rőzsekötegek készítésére is kötelez-
te, egy-egy öltre 8 karót és 8 rőzseköteget számítva. A falu által kiállítandó karók és rőzsekötegek
számát dicák szerint állapították meg.²¹

Vertics Ferenc mérnök még ez évben jelentést küldött a munka előrehaladásáról. A közvetlen Du-
na szélén épült alacsony gátat az első áradások elmosták. 1779-ben a helytartótanács utasítja a megyét
az elrongált töltések helyreállítására, erre azonban a költségek nagysága miatt már sor nem került.²²

A fokok betöltésével a régi vízgazdálkodás leglényegesebb létesítményét tették működésképte-
lenné és megindult az új szellemű vízrendezés. A fokok betöltésének következményei egyelőre
azonban nem az új, hanem a régi vízgazdálkodás helyességét igazolták, mert mindaz bekövetkezett,
amitől a decsi, nyéki, pilisi jobbágyság félt. Közel 100 esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a
dunai védgátak valóban hasznot is hozzanak a víz menti lakosságnak. A Duna menti nép szomorú
helyzetét a gerjeniek 1780-ból való könyörgő levele jellemzi legjobban. *„Mindenkaszállóink, legelő me-
zőnk víz alatt vagyunk barmaink Paks városa homok begyekkel tellyes legelő mezején nyomorognak a romlado-
zott Házakat, elpusztult irtás kerteket reparálni nem lehet. A faddi és a mi batárunkban tétetett hasznos töltést
ámbr nagyrészen el hordta légyen is (ti. a víz) de ugyan csak mivel kívül a föld alacsonyabb, a víz ki nem me-
bet és a Tettes Nemes Vármegye Bölts rendelése szerint elkezdett töltést ha akarja is continuálni lehetetlen. Igaz
ugyan, hogy a Faddi batárban egy Fok ki vagyon nyitva, de ennyi tenger víznek, mellyel Paks városának, Duna
Szentgyörgynek, Faddnak minden kaszállója minékünk pedig egész batárunk úgy tömve vagyon, az egy Fok elég-
telen, ha nem a mi batárunkban is valamely fokocska föl szabadul. Folyamodunk ezért ezen alázatos Instanciánk
által a Tettes Nemes vármegyéhez kegyes tekintete elejibe alázatosan, hogy ezen sok veszedelmes vizek(ne)k ki
eresztésére magunk batárán egy Fokot, amellyet mindeutánna az egész töltés véghez fogna menni, mi magunk el-
tölteni készek lészünk.”*²³ 1780-ban a Sárközt is ellepte a víz: *„... mind réttyeinkben, marha legelő mezeink-
ben, úgy kertbeli veteményeinkben nagy károkat szenvedtünk...”* – jelentik a pilisiek. A Sárköz alacsonyabb
felszínén készített kezdetleges gátak valóban csak kárt okoztak, semmi védelmet nem jelentettek.
Közben, talán a felsőbb vidékeken eredményesebben épített gátak hatására egyre gyorsabban Dél
felé szaladó árhullámok összetorlódtak itt a Sárköz tájékán, és az árvízszintek egyre magasodtak.
Egyre nagyobb, eddig soha vagy csak igen ritkán veszélyeztetett felületeket kerített hatalmába a víz.
1815-ből való öcsényi feljegyzésben ezt olvashatjuk: *„Ugyanannyira kijött a Duna Árvíze, hogy az ötsé-
nyi Szöllőbogy ajjai búza földektől fogva sehol semmi száraz nem találhatott az öreg Dunáig. Ez az árvíz a*

Külső földeken felette sok kárt tett a búzában, de mégis kiarattak a vízből csónakról... ugyan ez év augusztusában új áradás jött, mely még a legmagasabb göröngyöket sem kímélte... az ötsényi templom oldalán némely házak vízben voltak...” 1820–23. körül a sárközi töltéseket újból megépítik, de már két-három év után, az első nagyobb árvíznél kénytelenek azokat kinyitni, hogy a vizet levezessék, de már ez nem sikerül. A fokrendszer már használhatatlanná vált.

1828-ban, a Duna-völgy vízrendezését előkészítő részletes térképészeti munkálatoknál az itt dolgozó mérnökök a térképlapokhoz mellékelte leírásokban adtak számot e táj pusztulásáról, melyet világosan a töltésezés következményének tartottak: *„Itten (Bárányfok körül) levő Öt esztendő előtt készült töltés két esztendő előtt át szakajtatott két helyen, ez a töltés Ötsényieknek temérdek sok károkat szerzett... Az árvíz a Bárány, Holzschlag és Borréve fokok által Szegzárdi és Ötsényi kaszálókat elvenni szokot, minek előtte a töltés existált, soba, vagy igen ritkán a Borréve kender földeket a víz el nem vette, de már most azoknak el keletett pusztulni, mert a töltés a vizet feltartván, ezeket (ti. a kenderföldeket) a víz fel emelése által el rontotta és semmivé és legelővé tette, még most imit amot kaszálják. Már a Reductionalis víz állapotkor mint töltésen belül, mint innen kevés dombosabb helyeket kivévén a többi tályék víz alatt nyög... Ezen tó (ti. az Ózsáki tó) sok kárt okoz Szonfova és Bogra oldalának, mert fáit igen szárítja, mint hogy kevés folyása vagyon, mert csak egy vissza folyó nevű fokon szabadon le folyhatnak a vizei, ami (ti. a fok) a Kis Dunába megyen, az ott vagy rész (szerint), vagy igen lassan lepadbat, mert rekesztve (betöltve) vagyon vége felé. Szintén Zátony mellett levő Erdők így száradnak (ki). Az erdők pediglen Tölgy és imit amot körös fákból, fűzfákból állanak. Az egész Kis Holt Dunának egy pap foka a le tsapolója... a Kis Duna... mintbogy rekesztése vagyon a vissza folyó nevű fok torkai előtt sok károkat Ócsényi, Decsi és Pilisi kaszálókban, kertekben és legelőben okozni szokott. Mert ba a rekesztés nem volna, kis vizekben két öles partja is volna, tehát ilyenkor mennyire le apadhatnának a tavak is melyeknek leg nagyobb le tsapolójuk a Kis Duna és úgy mondván ki vévén a vissza folyó fokot nints is egyéb... de mintbogy a rekesztés rajta vagyon, semmi partjai nintsenek, hanem majd egy szintben a víz színével...”*²⁴

Ha fel is tételeznénk, hogy a könyörgő levelekben sok túlzás is volt a jobbágyok részéről, a mérnököket nem vádolhatjuk részrehajlással, hiszen munkájukkal a táj további, gyökeres átalakítását szolgálták. Az ártéri gazdálkodás, a rétek, veteményeskertek, gyümölcsösök, erdők és legelők pusztulása valóban a nép egész életét mélyen érintette és átformálta. Erről ad megdöbbentő beszámolót Egyed Antalnak gerjeni adatközlője 1829-ben: *„A boldogabb időkben még ez előtt a gyakortábbi víz járás nem uralkodott a férfi nemből való fiatalság vasárnapokon a falu alatt csoportokban gyülekezvén a laptázásban az Asszony nemből pedig a tántzolás, danolás és futkozásban találta gyönyörűségét a korosabbak pedig azoknak nézésével mulattatták magukat. Mostanában a vizeknek ritka esztendőben lévén szünete.”*

Baranya megyében is hasonló intézkedésekre került sor, bár ennek Duna-partja magasabb volt, s a jobb parton csak Kölkedtól lefelé volt ártér. A mohácsi Szigetben lévő Kanda fok eltöltését a mohácsi tanács 1777-ben vitatta meg. *„Az Kanda pediglen eltöltessék, közönséges akarattal el végezték és annak eltöltése Dobszóval publikáltassék”* – olvassuk ez év augusztusi jegyzőkönyvében. 1782-ben még a fok nyitva volt, mert a január 26-i közönséges ülésen újra, hasonló határozatot hoztak.²⁵ Szekcsőn csak a XIX. század közepén tesz ígéretet az uradalom a szigeti fokok betöltésére.

Közben a sárvízi munkálatok megakadtak, pedig 1784-ben nagy szakaszokon már elkészült a Böhm által jelölt csatorna Agárd és Kölesd, valamint Pálfa és Simontornya között. A késlekedés oka a munkálatokhoz szükséges pénz hiánya volt. 1780-ban a munkások fizetetlenül tértek haza. Igen nagy terheket rótt a csatornák tisztítása és fenntartása is a Sárvíz menti lakosok vállára.²⁶ A szervezett munka csak 1811-ben indult meg újra a Sárvízen.

Az első, nagyobb mederátvágásokat a Dunán Vásárhelyi Pál vezetésével végezték el itt, 1820. és 1821. között. Ekkor Baja és Bata között a régi Duna négy hurokszerű, ún. túlfejlődött kanyarulatát átvágták, hogy a jeges árvizek levonulását elősegítsék és jégtorlaszok keletkezését megnehezítsék. Ennek során kereken 40 km-rel rövidült meg a folyam. A Gerjen alatti Várszegi kanyart 1830 körül, majd 1845 és 1852 között a bogyiszlói kanyart vágták át. Ez utóbbi volt a legnagyobb Duna-rendezési munka ezen a vidéken. A 8 km hosszú átvágás 23 km-rel rövidítette le a Dunát, s ezzel az árterek közepette fekvő és Pest megyéhez tartozó Bogyiszlót is elvágták árvízmentes szinten lévő

szántóföldjeitől, ún. Kül-Bogyiszlótól.²⁷ Később Bogyiszló jogilag is Tolna megyéhez került, míg határa a Dunától keletre, Pest megyében maradt. Még fájdalmasabban érintette az átvágás Faddot és Tolnát, melyek ugyan megmenekültek a gyakran képződő jeges árvíztől, de Holt Duna partjára kerültek, távol a fő folyástól, melynek hajózásából, forgalmából különösen Tolna él. Ezt az átvágást a mai napig is Ásás, vagy Ásott Dunának nevezi a környező falvak népe. A mederátvágásokat úgy végezték, hogy a kijelölt irányban viszonylag keskeny vezérárkot ástak, melyet aztán a víz ereje bővített és mélyített Duna-mederré. Az 1820-ban Bátától 3 km-re keletre áthelyezett Duna-átvágás pár esztendőig „*olyan kicsi volt, hogy ha egy lófejet beledobtak, akkor átázolhatták*” (Báta). A Duna azonban valószínűleg a középkorban sem folyt közvetlenül Báta alatt, hanem csak több holtágon keresztül lehetett megközelíteni fő folyását. Egy 1423-ban kelt oklevél szerint a bátai apátnak szigeteken át vezető töltött utat és két holtágot áthidaló hosszú hidat kellett építenie a Dunai-révig, ahol ezért a munkájáért vámszedési engedélyt nyert.²⁸

Az átvágások után láttak hozzá a védgátak emeléséhez 1824-ben, amikor már a Sárvíz munkálatai befejezés felé közeledtek és így ott kevesebb emberre volt szükség. Ekkor a „*völgyeségi járás közerejét is a Dunához dirígálták*”. Az 1824–26-ban emelt dunai védgátak már erősebbek voltak az 1775–76-ban létesítettekénél, de ezek nem nyújtottak sokáig védelmet. Egyrészt azért, mert a töltéseket ugyan megépítették, de nem gondozták és nem oldották meg a Dunába folyó vizek zsilipezését és így, különösen a Sárvíz torkolata felől az árvíz benyomulhatott a Sárközbe, másrészt a régi vízjárással összefüggő ártéri haszonvételekről nemcsak a jobbágyok nagy része, hanem az uradalom is nehezen mondott le. 1826 tavaszán az új töltés Lankóc foknál átszakadt. A vizsgálat kiderítette, hogy maga a bátaszéki uradalom vágatta el, az uradalmi ügyész kijelentése szerint „*mivel a tervbe tett lankóczi zúgó még nem készült el, az uradalomnak pedig a vízre szüksége volt, halászati célra*”.²⁹

1848-ban fejezték be a Duna folyását kísérő új védőtöltés felső Tolna megyei szakaszát. Különösen a Tolna és Paks közötti terület ezután rohamosan kiszáradt. Az 1770-es években készült töltés nevét ekkor már „*öreg töltésként*” emlegették.³⁰ Az 1858-ban a gerjени jobbágyfoglalások ügyében tartott kihallgatások során a dunaszentgyörgyi tanúk azt vallották, hogy már a gerjени határban a vízállásos helyek és nádasok legnagyobbbrészt kiszáradtak és így azokat rétekként használják a volt jobbágyok. Ahol 1851 előtt még csónakázóhelyek voltak, azok jelenleg kocsival is járhatók.³¹

A Sárközben a kiszáradási, árvédelmi munkálatok továbbra sem mentek zavartalanul előre. A legfontosabb lépés az volt, hogy 1854–1855-ben a Sárvizet a tolnai, úgynevezett Taplói Holt-Dunába vezették be, így Szekszárdtól Bátáig 50 kilométert kitevő medre holt mederré változott, vagyis a Sárvíz ezentúl elkerülte a Sárközt. Ezután már csak a Sárvízzel egyesült Sió Dunába torkollásától Bátáig terjedő Duna-part védelméről kellett gondoskodni. 1852-ben már Halász Gáspár főmérnök elkészítette a dunai védőtöltés és a bátai zsilip tervét is. Az utóbbin kellett volna a Sárközben felgyűlő csapadékvíz és a Sárközbe beömlő patakok vizét alkalmas időben a Dunába eresztetni. A költségek fedezésére a kormány – mely a Sárvíz új mederbe terelésének költségeit fizette – társaság alapítását javasolta. A társaság tagjai Tolnától Bátáig 10 község és az uradalmak, a kezükön lévő földterület arányában adóztak volna a munkálatokra. A Halász-féle tervek egy magyar holdra 6 Ft 23 krajcárt vetettek ki. Ez volt az a „*töltésváltás*”, melytől a sárközi volt úrbéresek úgy rettegték, hogy a kimérésnél nem mertek még nagyobb területeket a maguk nevére íratni, de így is később sokan kénytelenek voltak rétföldjeiktől olcsó pénzen megválni. A társulathoz nem csatlakozott a Kalocsai Érseki Uradalom, melynek birtokai a Duna jobb partján szélesebb-keskenyebb sávban lenyúltak Bátáig. Ez a terület közigazgatásilag is Pest megyéhez tartozott. Ezért a tervezett védőtöltés nem a Duna partján, hanem az érseki uradalom, illetőleg a megye határát követve épült meg 1872-ben, a bátai zsilippel együtt. A széles, erdős ártér védte a töltést, különösen a jégvíz ellen, de egyben ezen a területen a régi ártéri haszonvételek, életmód bizonyos továbbélését is biztosították.

A költségek a megóvott terület földértékének a felét tették ki, de a kivetést a társulat nem tudta behajtani. A szigorú végrehajtással „*a nép birtokából forgattatott volna ki. A lakosság elidegenedett, ellenségévé lett a társulathoz. Koldussá tesz bennünket a töltés!*” – írja a társulat történetírója, Tóth Károly mérnök.

1873 májusában a bátai zsilip bedőlt, Bátaszék, Bába és Alsónyék vetései víz alá kerültek. A vizsgálat megállapította, hogy a szerencsétlenséget nem az építmény hibája, hanem gondatlanság okozta. A megépült töltést most a belvizek levezetésére évenként többször át kellett vágni és utána újra eltölteni, ami hatalmas munkát igényelt. 1875-ben jégtorlódás miatt felemelkedő vizet csak éjjel-nappali megfeszített munkával tudták visszatartani a gátra kirendelt sárköziek. A következő esztendő februárjában újra a töltésekre kellett sietniök. Éjjelenként fáklyafénynél is építették, magasztották a gátat, még a szalmazsákokat is földdel tömették meg, mégsem tudták a szakadást megakadályozni. Az egyik szakadás helye nem is volt veszélyeztetett körzetben. *„Sokan rosszakaratú kéz munkájának tudják be a szakadást, a gyanúra rá is szolgált Sárköz lakosságának halálszatból élő és a szabályozás folytán kereset nélkül maradt, úgynevezett piszező osztálya.”* A betóduló víz Szekszárd, Pilis és Bába alacsonyabban fekvő házait lerontotta, Bátaszék és Alsónyék nagy erőfeszítéssel hamarosan emelt körgátakkal menekült csak meg. *„A rétek posványá lették, a szabályozás előtti helyzetbe süllyedt vissza a vidék.”* A gátak mögé került víz kiszivattyúzására beszerzett gépek teljesítőképessége elégtelennek bizonyult. A gátakat újra ki kellett nyitni, de a nyílásokon márciusban újra felemelkedő víz akadálytalanul betörhetett és újra elöntötte a korábban elpusztított területeket. *„A megindított fegyelmi vizsgálat semmi terhelőt nem derítetett ki. Inkább az tűnt ki, hogy Bába község lakossága éppen nem igyekezett a befelé induló áradást felfogni, a mi az első pillanatban könnyű szerrel lehetséges lett volna, sőt többnyire halálszattal foglalkozó lakosság örvendő szemlélte a balnak nagy tömegben bevonulását az ártérre.”* A gátak nagy részét ekkor a kétoldali hullámverés teljesen elmosta és megsemmisítette.³² Az új bátai zsilip 1879-ben, a decsi Kis Duna zsilipje pedig 1881-ben készült el az új, tömörebb és gondosabban épített védgátakkal. Ettől az időtől számíthatjuk a Sárköz kiszáritásának új és immár eredményesebb korszakát. *„1879-ben csatornázták a határt, 97-ig nem sok hasznát vették, akkor megkezdtek betörni a földek.”*³³ A Duna töltések közé való szorításának az lett a következménye, hogy az azonos vízhozamok szintje a mederben emelkedett, így az árvizeké is. A gyenge gátak eleinte a magas víznek, különösen jégdugulás esetén semmiképpen sem tudtak ellenállni, csak kis és közepes vízállások idején tartottak ki. Közben a száraz esztendőekben egyre nagyobb volt ártér került szántóföldi művelés alá, és maguk a telepések is egyre lejjebb ereszkedtek a természetes és mesterséges ártéri magaslatokról. Ugyanakkor az alacsonyabb rétek és legelők, ahol még nem alakult ki megfelelő talajszerkezet és amelyeket az évenkénti rövid elárasztás, vagy magasabb talajvízszint éltetett, kiszáradtak, megrepedeztek és ezért váltak hasznavehetetlenekké. A madocsai református egyház anyakönyvében erre vonatkozóan például a következő érdekes feljegyzést olvashatjuk: *„A nagy Szárazságban az egész Külső Nádas Rétság annyira el volt égetve, hogy 1792-dikben szömörtsű vagy Gutsma Gombát ugyan bámulásra méltó bőséggel lehetett szedni, akiknek reá idejük volt.”*

Nemcsak a határt, hanem a településeket is veszélyezteti az egyre magasodó, egyre hirtelenebbül, s pusztító erővel kitörő árvíz. 1809 és 1911-ben a bal parton elpusztul és többé már soha fel nem támad egy sor, a középkor óta lakott falu: Kara, Varát, Kákony a Pandur. Sükösd, Érsekcsanád és Géderlak lakosai elmenekülnek és magasabb emelkedéseken építik fel lerombolt falujukat.³⁴ 1829-ben Bölcskét és Madocsát éri ez az elemi csapás: *„Március 21-én tört be Bölcskén át Madocsára és annak nyugati részét elöntötte, 220 házba ment be, 99 ház dőlt össze, 105 ház maradt szárazon. A lakosok a Torony uccába vonták meg magukat, ladikkal, hónaljig erő vízben mentették a menthetőt... elvesztett vagyonaikért kesergő férfiakkal és fejekre kaptak kezeik alatt jajgató asszonyokkal...”* volt tele az utca. 24-én dél felől a gátat átvágták, hogy a víz levonulhasson.³⁵ 1830-ban Bátánál megakadt a jég, s még Alsónyéken is csak a „falu háza” körül maradt kevés száraz hely, ahová a lakosok ladikkal hurcolkodtak fel. 1838-ban, újév napján újra Madocsára zúdul a jeges ár és 28 házat dönt le, majd ez év márciusában további 38 házat. Árvíz van Sárközben 1843-ban, 1847-ben, 1850-ben, 1853-ban, 1857-ben, 1861-ben is. 1864-ben Decs magaslatra épült házai közé is benyomul a víz, a legöregebbek sem emlékeztek még ilyen vízre. Megismétlődik ez valamivel kisebb vízmagassággal 1865, 1867-ben is. 1868-ban a víz olyan sebesen jött, hogy sok marhát már nem tudtak kihajtani idejében. 1875-ben Bogyzsló szenved a víztől, az 1876-os árvíz országos méretű volt. *„Anyámtól ballottam, hogy fent volt a víz. Doboltak, kürtöltek, kajabáltak, mentek ki az állatokkal a (külső) földre...”* (Öcsény).

1892–93-ban Bogyiszlót szinte egész évben teljesen körülzárta a víz, a kormány a falu kitelepítését rendeli el, de a lakosok még most sem akarnak elmenni. Bogyiszló nagy része romba dől 1945-ben és 1956-ban is, amikor az állatok száza pusztulnak el. Ilyen magas és hirtelen víz talán még sohasem járta ezt a tájat.

Csak néhány helyi feljegyzésre, emlékezésre támaszkodó felsorolásom korántsem adhat teljes képet.³⁶ Például az Ordastól Bajáig terjedő Pest megyei Sárközi Ármentesítő Társulat jelentése szerint csak 1872–1882. között 28 árvíz öntötte el a társulat védgátjait.³⁷

A Sárvíz és a Duna szabályozási munkálatait nagyrészt helyi munkaerővel végeztették el. Általában május vagy június hónaptól szeptember közepéig dolgoztak. A megye járasonként vetette ki a közmunkakötelesek számát, a járás pedig községenként határozta meg az egy hétre kirendelt munkásokat. Úgy számították, hogy minden 20 ház állított ki egy munkást három hétre. Egy házra egy évben legfeljebb kétszer kerülhetett sor. A kivetés csak a házzal bíró nemtelenekre volt érvényes. Nem kötelezhették az előjárók a házatlan zsellért, a konvencionális cselédeket, a taxalistákat és a kuriális funduson lakókat sem. A megye rendelkezése szerint *„a munkának és aratásnak szorgos ideje lévén a Bírának különös felelet terbe alatt megbagyatik, hogy tsupán a gyermekkel és cseléddel bíró jobb gazdákat és olyanokat a kik vagy aratásra éppen nem szoktak menni, vagy ha mennek is, annak el végzésében elegendő cselédjei vagynak, nem pedig a szegényebb sorsú magány embereket, vagy a mi éppen tilalmas a Szegény Özvegy asszonyokat rendelyenek ezen munkára való kiállításra. Ebből értetődik, hogy mivel ezen Aratásban való munká(ra) lejendő küldetésre legalkalmasabbak a mester emberek, Házzal bíró zsidók és cigányok, valamint hogy a ki vetésben is a zsidók számára is vetetett proportio szerént munkás. Tilalmaztatik az Bábának és más egyéb Helységbeli szükséges személyek ezen munkára való küldése...”*³⁸ Így pl. 1822-ben Paks és Dunaföldvár 100, Bölske 70, Kömlőd, Gerjen, Fadd 50–60, Madocsa 40 embert állított ki. A munkások ásóval vagy kapával felszerelve voltak kötelesek munkahelyükön megjelenni. Később a vármegye gondoskodott jobb szerszámokról. Hetenként váltották a munkásokat. Vasárnap estére a váltásnak egy-egy esküdt felügyelete alatt már meg kellett érkeznie a kijelölt helyre, ahol számba vették őket. Éjszaka az emberek szabad ég alatt, vagy a közeli falvakban háltak. A vármegye a munkásoknak az aratók és kaszások munkabérét fizette, ha egy ember egy hét alatt két köböt (2 öl³) elvégzett. Szerdán előleget kaptak és szombaton fizették ki teljesen a bért. Az egész munkaterületet 10 öles figurákra, ezeket pedig egy-egy munkacsoportra osztották ki. A munkálatok során a szökések miatt azt a rendet vezették be, hogy az elvégzendő munkáért felelőssé tették az egy-egy figurára beosztott embereket. Mivel a közmunkára kötelezett személy maga helyett napszámot állíthatott, kezdetben – a vármegye jelentése szerint – ezek szöktek meg leginkább. Később a fogadó gazdát tették felelőssé a munka elvégzéséért és ha a munka nem készült el, további munkásfoglalásra kötelezték őket.

A medervájás és töltésépítés nehéz földmunkájába is bele kellett az embereknek tanulniok. Kialakult az a tapasztalat, hogy célszerűbb állandó munkásokkal dolgozni, mint állandóan változó, mindenféle rendű és rangú, gyakorlatlan emberrel. 1822-ben már a megye azt ajánlja, hogy aki csak teheti, ne személyesen jöjjön dolgozni, hanem fogadjon maga helyett egy állandó munkást három hétre. A hivatalos jelentések szerint a munkások ellátása jó volt, mert bár 3–8000 emberig is dolgoztak egyszerre, mindenki szabadon adhatott és vehetett a munkálatok környékén. A földesurak lemondtak a bor- és húsmérés jogáról, így pl. a mohácsiak kocsmákat is állítottak fel 1820-ban, a munkába vett Duna-átmetszésekhez közel.³⁹ A vármegyei körlevelekből mégis kitűnik, hogy a szökések okai az ellátás hiányosságai, a nehéz munkakörülmények, kényelmetlen elhelyezés és a hatóságok visszaélései. Ezért többször vizsgálatot rendeltek el, utasítva a bírákat a panaszok összeírására, hogy a méltánytalanságokat megszüntessék: ugyanakkor szigorúan jártak el az engedetlenekkel is.⁴⁰

A munkákat a Dunán Vásárhelyi Pál, a Sárvízen Beszédes József irányította. A nagyarányú vízépítési munkálatokat a megyék, illetve Zichy Ferenc kommisszárius vezette. Ezek mellett a Duna menti községek még sokáig maguk is végeztek kisebb-nagyobb vízrendezéseket, árvízmentesítő munkálatokat. A mőzsiek 1856–57-ben saját erejükből, de mérnöki vezetéssel építették ki dunai gátjaikat. Várdomb 1840 körül körgátat emelt a maga védelmére.⁴¹ Bogyiszló pl. 1893-ig teljesen magára hagyottan védekezett az őt körülvevő, egyre nagyobb vízszintű Duna ellen.

A községi munkálatok legfeljebb a tanácsülési jegyzőkönyvekben maradhattak fenn, ha említésüket annak idején szükségesnek ítélték. Tevékenységükről a megyéhez nem küldtek jelentést, és így levéltárba sem kerültek adatok erről a munkáról. Hivatkoztunk már arra, hogy a mohácsi tanács maga rendelkezik 1777-ben és 1783-ban a Kanda fokának betöltéséről. 1821-ben már szigeti töltések közérővel való helyreállításáról olvasunk. A tanácsülési feljegyzések szerint úgy intézkedtek ekkor, hogy a töltések „*rész szerint újonnan készíttessenek*”. 1825-ben a mohácsi előljáróság azt a határozatot hozza, hogy a „*szigeti töltés fej számára kiosztasson és a nagyobb szakadások közösen tsináltassanak*”. Mohács 1836-os feljegyzéseiben olvashatunk közös fokkészítés elrendeléséről. 1837-ben a pangó, vizes, helyenként mocsaras közlegelőt javítják: „*Legelő Réttnek be sántzolása és ez által a köz haszonnak előmozdítása végett jónak véli elől üllő Bíró Ur, hogy ezen munka minnél előbb el kezdődjön. Vagyis: A Fokokat közönségesen, a sántzokat pedig minden személy válogatás nélkül fejenként kötelesek tsinálni és a kik a parantsolatnak nem engedelmeskednek, büntetessenek meg.*” Ugyanebben az esztendőben a várost közvetlenül ostromló Duna-sodrás ellen védekeznek. „*Elöl adta Bíró Ur a Duna Partoknál vert Paleszátoknál lévő fasínák rossz állapotban létezni, javasolná egyúttal hogy azok ne hogy a víz áradás által el bordattassanak, Követsel meg nyomattassanak, mely végett azok, kiknek földjük nintsen, a követegees földet elkészíteni, ezt a földes gazdák el bordani tartoznak, vagy hogy minden egy Lántztul két akót oda állítani köteles – nem különben minden párra 25 fassing vágattatni rendeltetett.*” Ugyanennek az évnek a végén a bíró újra intézkedik ebben az ügyben és egyúttal elrendeli egy kis sziget felszámolását, de ehhez már mérnöktől kérnek tanácsot. „*Mivel az Árvizek már a Duna Szélinél lévő benteket elrongálták e végett azok minél előbb meg újjíttassanak és jókarba állíttassanak – a Duna vize között lévő kis sziget pedig el meczettesék.*” 1839-ben hozzákezdenek a Mohácstól Kölkedig húzódó töltés építéséhez. Egy 1821-es feljegyzés egy régebbi módszer gyakorlatának eltiltásáról ad hírt: „*Gróf Zsitvai (!) királyi komissárius mondja, hogy a bajókat a szakadásokban Dunán elsülleszteni fölsőbb Helyekről meg tiltva volnának, azért nem veszi meg a tanács Davidovics Antal úr hajóját.*”⁴²

A szájhagyomány szerint a Sárközben is előfordult, hogy egy kiöntéssel fenyegető fokot közmunkával rekesztették el a bíró parancsára.

1864-ben Pesty Frigyes helynévgyűjtési felszólítására összeírt dülőnevekben már alig találkozzunk fokok említésével. Az 1775-ös fokösszeírásokban csak az elsődleges, a Dunából kivezető fokok szerepeltek, ebbe a helynévösszeírásba elvileg már minden fok neve bekerülhetett volna. Sajnos azonban nem kerültek bele, nemcsak az összeírások hanyagsága miatt, hanem azért is, mert ekkor már a fokok legnagyobb része nem működött. Az összeírás azonban alkalmas arra, hogy az ártéri életforma mértékére következtessünk a megőrzött foknevek számából. Ugyanis az a tény, hogy az összeírás körüli időből számos olyan fokról vannak feljegyzéseink, amelyet Pesty számára nem írtak össze, azt mutatja, hogy 1864-ben ezek említését az összeírók már nem tartották fontosnak. Az áttekintés kedvéért felsoroljuk a Pesty-féle névanyag után a más forrásokból kijegyzett, vagy gyűjtött elnevezéseket is.

DUNAFÖLDVÁR. Fokot nem említene. Az egyik halastó levezető árkát Kanálsnak nevezik.

BÖLCSKE. Nem említene fokot, pedig a gyümölcsös szigeten máig is van egy Foknak nevezett árok, mely a bölcskei és a madoccai kerteket választja el egymástól.

MADOCSA. A helynevek közt csak egy Fok farka nevű dülőnév fordul elő. Közismert és ma is vizet vezet a Szabados-György Fokának nevezett árok. 1825-ben folyó úrbéri per során készült térképen még szerepel a Fok Holt Duna, Illés fok, Nádas tó fokja és Mikla fok.

KÖMLÖD. A kömlődi fok Kanálisként ismeretes.

PAKS. Egyetlen fokot sem említene, bár 1821-ben a „*Duna és egyéb Határban lévő, s meg osztatlan földön helybeztetett Tavakban való Halászat*” bérletét még árverésre bocsájtják, A halastavak pedig fokokkal működtek. A város monográfiája sem említ határnevek közt fokokat.⁴³

GERJEN. Összesen két fokot említene. „*Solymos fok, hajdanában halászó tavak voltak benne, Süllye-foka – hajdan halászó fok, most legelő.*” Az 1857-es gerjени földosztályozásról készült jegyzékben egy fok sem szerepel, mégis még 1967-ben több fok nevét és egykori helyét jegyezhettem fel: Samu foka, Süllye foka, Kamora foka, Széles Béda fok.

FADD. *„Öreg fok, Csapó fok, Gécz fok, Lábvágó fok, Görbe fok, Fekete fok, Balogh Ádám fok, Füttyör fok – a víz sebes folyásától, Gyilkos fok – a sok vízbehalás folytán, Zúgó fok, Határfok, Nagy János fok, Méhes fok, Szarvas fok, Barcsi fok, Gatyá veti fok, Pösze fok, Rajna fok, Asszony fok, – előbb a nők fürdőbelye, Szalma bíd fok.”* Pesty tehát összesen 20 fokot említ. Az összeírás idején a fokok nagy része már nem működött. Figyelemre méltó az is, hogy a fokokat összefoglalóan ereknek is nevezik, tehát már nem láttak különbséget köztük.

TOLNA. *„Fok – előbb erdő, vízállásos kákás hel, most jó szántóföld.”* Pesty helynévgyűjtője ezzel is hírt ad a határ átalakulásáról. Az árteres szigeti részen az uradalom erdeje volt.

BOGYISZLÓ. *„Homoródi fok, Dermény fok, Nyaralói fok, Sár fok, Malom fok, Karaszi fok”,* összesen 6. Különös, hogy a jellegzetesen és hosszan az ártérből élő faluval kapcsolatban kevés fok említését találjuk. Oka csak az összeíró gondatlanságában keresendő. Az 1863-as telekkönyvben 11 fok szerepel név szerint, de csak egy, a Karaszi fok szerepel a Pesty-féle jegyzékben is. A többi: Fejes fok, Sándor fok, Dalocsa fok, Keskenyi fok, Gémes fok, Vajas fok, Közép fok, Tője fok, Kerülő fok, Kis fok, Hosszú Hód fok, Holt Ásvány (fok). Az 1760-ból említett 4 fok közül később csak egyről van említés. Ezek: Békás fok, Mennyegzői fok, Pere fok és Zúgó fok. Az 1890-es években készült 75000-es térképen szerepel még a Gője, Dalocsa, Tője, Karaszi és Szilágyi fok. A 25 000-es térképen ezeken kívül a Keskeny fok. Gyűjtéseim során még feljegyeztem az Ábrahám fokot, mely a dunai kikötő mellett szakadt a Dunába. Az elnevezések változékonysága nemcsak a fokok használóinak változására, hanem a táj átalakulására is utal.

ŐCSÉNY. A fok említésének teljes hiánya magyarázatra szorul, hiszen éppen úgy az ártérbe települt falu volt, mint Decs, ahonnan az összeírás 38 fok nevét sorolja fel. Ennek több oka volt. Az egyik az, hogy a fokok szerepét a Báták, a Sárvíz-ágak és holt Dunák közvetlenül töltötték be és a tavak említésénél magától értetődő volt, hogy a tavakhoz fokok vezetnek, de az is figyelemre méltó, hogy Őcsény már 1875-ben a fokok felszámolása mellett foglalt állást. Leginkább azonban az összeíró hanyagságát okolhatjuk, mert a katonai térképen még szerepel a Szilágy fok, Borréi fok, Dorgona fok, Keserű fok, Lőrincz fok. Igaz, hogy akkor egyrészt már szekszárdi, másrészt érseki uradalmi birtok határán belül. 1952-ben még ismerték a Sudár fokot és Borz fokot.⁴⁴ Levéltári adataink vannak még a Garagóc és Pityó fokról.⁴⁵ Az 1829-ben készült Egyed-féle kérdőpontokra adott válaszok egyikében a következőket olvassuk: az *„Ózsáki tó mellett egy régi elromlott templom falának darabjai* (találhatók), *mellelte el menő fok Templom fokának nevezetik.*” 1846-ban az őcsényi lakosok az uradalom által kijelölt Fehér part nevű kenderáztató hely helyett más kenderáztató hely kijelölését kérték. Kérésüket azzal indokolták, hogy azt árvíz esetén előnti a víz és a helységhez háromnegyed óra járásra van. Ezenkívül az útban öt nagyobb fokon kell keresztülmenniük, áradáskor még többön.⁴⁶

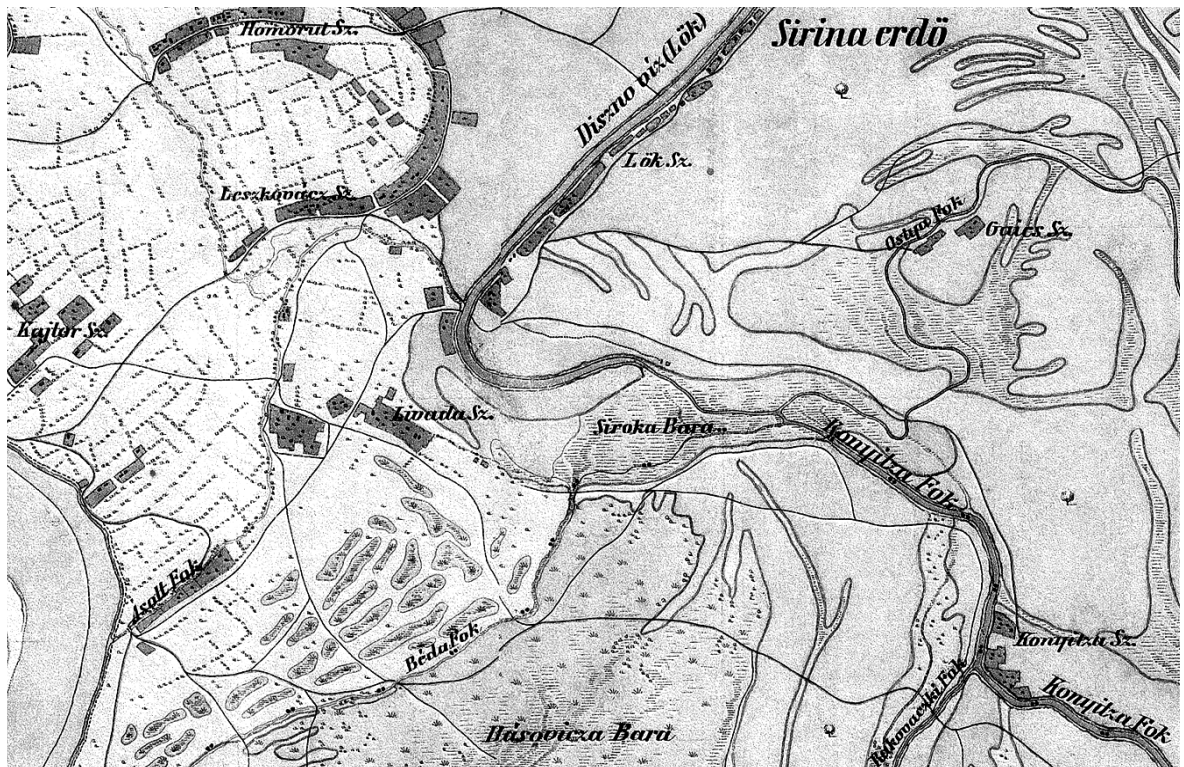
DECS. *„Pap foka – Papp nevű árendás által vajatott, Csekei fok – ily nevű családtól, Börzsöny Pál foka – melléke szállás és kertek – ily nevű tulajdonosától, Kerepes fok – ily nevű család birtokáról, Kitzaszák fok – halászója nevével veszi eredetét, Pörnyi fok, Szabó foka, Balázs foka, Solti fok – hajdan ily nevű halászójáról. Püt-sök fok – melléke, régi halászójáról, Tót Tamás foka, Borbás fok, Vidrácz fok, Malom fok, Szili Éva fok, Ásvány fok – a községet keletről körül veszi, ásásáról veszi nevét, Dege fok, Dár fok – Dunáról veszi folyását, Háromágú fok – 3 ágra folyt, Dobornya fok – ily nevű tónak, mely Őcsény határában fekszik, kifolyása, Kalugyer fok, Teremény fok, Közök – tóság, minden tó erről telik meg vízzel, innét az elnevezése, Kesellői fok, Kis-Rátz fok, – partján ilyen nevű család méhészetet üzött, Taskony tava és foka, Bálint fok, Pityó fok, Ér foka, Visszafolyó fok a – Dunából ered, s a nagy holt Dunába szakad felfeléi folyásáról, Orbó fok, Büdös lápa fok, Nagybázi fok, Határfok – Nyékkel batáros, Hadásványtó foka, Kisárad foka, Zátony fok, Szarvasszegi fok.”* Összesen 38 fok. Pesty Frigyesnek beküldött helynévanyagban a fokok jelentősége nyilvánvaló. Itt van még a később készült Raitmann fok is.

SÁRPILIS. *„Nyéki batár-fok, Dombó batárfok, Nyírágy fok, Dár folyó, vagy fok.”* Összesen 4.

ALSÓNYÉK. *„Ebesfok, Dombó fok – vizes években bő hallal dicsekvő mélyfok. Sebes fok, Gányad fok – igazabban Gányás fok, a mellelte tenyésző gánya bokrokról, az ún. Fok. Ó Bába fok, Szijj fok, Acsád fok – csak vizes években mondható fokoknak.”* Összesen 8. A helynévanyag gyűjtője már sok dülönévvvel kapcsolatban utalt a határ kiszáradására. Az 1690-es összeírásban olvasunk Szelel és Kettős fokról.⁴⁷

A LÖG VIZE A MOHÁCSI-SZIGETEN
 Valószínűleg középkorban készült vízvezető csatorna és csónakút
Szerző felvétele, 1970.

A LÖG VIZE A II. KATONAI FELMÉRÉS XXXI/64. SZELVÉNYÉN, 1858.
Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Térképtár. Részlet

BÁTASZÉK. Fok említését nem találjuk, 1864-ben nagy része már német. A határnak csak kis sarka árteres és ez sem érinti a Dunát. A ma használatos községhatáros térképen szerepel még egy Kánya foki csatorna és Ráros nevű vízfolyás. Ma is ismert a Józsi fok, Öreg Ráros-fok.

BÁTA. „*Sümegei fok, Lajka fok, Boris fok, Szekerek foka, Bokor foka, – a Pösze folyóból ered. Fűzes foka – mélyedett fok, mely a régi bolt Dunából Hattyas tavára vezet a vizet. Bárdos foka, Dobordi foka – e két utóbbi az ott portyázó orvhalászoztól vette nevét. Címer foka – uradalmi bolt Dunából folyik, magába szíván a fentebbi fokokat.*” Összesen 9. A 9 foknév nem tükrözi azt, hogy igen sokan éltek az ártérből még a világháborút megelőző években is. Számítalan apró foknak nincs neve. A még ma is létező tavaknak lefolyásait fokoknak nevezik. Így pl. a Mélytó és a Keszeges tó lefolyását képező fokok sem térképen, sem összeírásokban nem szerepelnek. Az úrbéri perek során az említettekén kívül a következő fokokat jegyezték fel: Gamó fok, Huberszigeti fok, Baracscai fok, Paptava és foka, Pöszi fél határfok, Aranya fok. Ma is megvan a Lukács ajta fok.

SZEKCSÓ. „*Csatárfok. Szabó fok – egy szabó kertjétől vette eredetét, magasabb áradás alkalmával a duna leginkább e fokról fenyegeti a Szigetet eláradással. Orsód fok, Rapp fok, Gyepes, vagy Gyeper fok, Tengely fok, Petrits fok, Pék foka – egy dunaszekcsói pékről.*” Összesen 8. A Pesty-féle helynévgyűjtéssel egy időben készült úrbéri elkülönözés térképén és a hozzá tartozó telekkönyvben megtaláljuk a Tengely fok kivételével a Pestynél említett fokokat is és azokon kívül még 19 mást. Ezek: Iszingó fok, Konta fok, Tinyó foka, Hosszú örvényes fok, Sebes fok, Ludastó fok, Almás fok, Piliske fok Tekeres fok, Tüsti foka, Sövény nyárs fok, Szemes fenék és fok, Két tó köze foka, Macsalik vagy Macskalik tó és fok, Veres fok, Kanazsér fok, Hímes tó fok, Bivaly fok, Ebvájta fok és két névtelen fok.

MOHÁCS. „*Degas fok – egykori birtokosától kapta nevét, Csat fok – két fok összezatolásáról, Sár fok – sáros voltáról, Korszka Glava fok – a szigetbe nevét onnan vette, mert a lakók ezen a fokon a Szigetben összedett lófejekén (borv. korszka glava) csináltak átjárást.*” Összesen 4 név, de a Csat fok nevében két másik fok is feltételeződik. Tehát 6. A hatalmas Mohács-szigeti ártéren sokkal több fok létezett Pesty idejében is. A XIX. század végén készült 25 000-es katonai térképen még a következő fokok szerepelnek név szerint: Janis fok, Kanda fok, Écs fok, Rasztoka fok, Kása fok, Sebes fok, Simon vagy Simin fok. Iratokban említett foknevek korábról: Ásott fok (1817), Török foka (1802), Büdöny foka (1803), Kovács fok (1802), Szamócz fok (1812), Sia fok (1808), Tompos fok (1806), Kémedi fok (1806), Balikás fok, Dilonyi fok (1807–1833), Haris fok, Körtvélyes fok és tó (1762), Sártó fok (1777). A Pogány, Pere és Örmény fok, több név szerint nem említett fokkal együtt szerepel a Hajlok birtokáért 1771-ben folytatott per jegyzőkönyvében. Fokok voltak még: Bog, Lög és Disznóvize, bár a térképen nincs melléjük írva a fok. A szigeti fokok betöltését már a XVIII. század végén elkezdték.

KÖLKED. Pesty névgyűjtője nem említ fokot. Ez az összeírás igen szófukar és gyenge. Egyebünnen ismeretesek a Dévères fok, Örvény fok, Pere fok (Moháccsal határos), Pogány fok, Csere fok.⁴⁸

A Sárközben és a Mohácsi szigeten, különösen a védtöltéseken belül mind a mai napig láthatunk még fokokat, vagy azok maradványait, melyekkel halászóvizeket kötnek össze. Ezek azonban már nem teljesítik eredeti feladatukat: a Duna vízének szervezett szétvezetését a folyam egész völgyében.

HALÁSZAT

HALASTAVAK, FOKOK ÉS HALÁSZÓVIZEK

Az előbbieken röviden vázoltuk a régi vízhasználat és vízgazdálkodás lényegét, az ártér bekapcsolódását a folyóvizek vízjárásának ritmusába, valamint az új szellemű vízrendezési munkálatok menetét, melynek során az egykori ártér nagy része ármentes termőfölddé változott és az ártéri gazdálkodás szinte teljesen megsemmisült. A régi vízgazdálkodás azonban nemcsak a halászat céljait szolgálta. Innen való az a félreértés, ami középkori vízgazdálkodásunk megítélésében kialakult.